

J. PALIONIS

DĖL *priesakio* VARTOJIMO IR KILMĖS

Žodis *priesakis* (-as?) „priešo, Feind“ reikšme pirmąkart užfiksuotas 1595 m. M. Daukšos katekizme. Čia jis pavartotas 4 kartus vietoj lenkiško originalo *nieprzyjacieli* tokiuose kontekstuose: 1) Idąnt wijsfókioiē wietoiē ir wijsfū mētu gintų mus W. Diewas nūg *priefaku*¹ mūfų 18₁₇₋₁₈; 2) ... o iēi nēšergieoś tų pagūndų / jr dūmoimų / kuriūs iam *priefakis*² dūβios aplink' tatai immetinēio 122₁₃; 3) Tejsi prašsiradimų manų iβnaikinimu ... prieβ wilūs wijsfū *priefakia*³ / rēgimū ir nērēgimū / štiprumi apginimū 174₁₀ ir 4) Dūd' βiā nāktį laimiēi ir ramiei nūg wijsfų pagūndis' / ir wīfų *priefakių* dūβios manos' apgīnēs manę pērnakwot 188₂₀.

Dar daugiau *priesakio* vartojimo atvejų yra 1599 m. M. Daukšos postilėje. Č. Kudzinovskio sudaryto šios postilės žodžių registro duomenimis⁴, joje *priesakis* pavartotas 148 kartus (drauge su viena kartą pavartota moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininko forma *priefakia* 396₁₄). Be to, postilėje *priesakis* randamas ne tik vietoj lenkiško originalo *nieprzyjacieli* (tokia reikšmė dažniausia – 141 atvejis), bet ir vietoj *morderz* „kankintojas, žudikas“ (1 atvejis), *prześladownik* „persekiotojas“ (3 atvejai), *kacerski* „heretiškas“ (3 atvejai). Pastarosios reikšmės, be abejo, yra antrinės, okazionalinės.

Kituose XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose *priesakis* „priešos, neprzyjacieli, Feind“ reikšme neaptinkamas. M. Mažvydas vartoja šia reikšme tik tai *neprietelį* (-iū), B. Vilentas, J. Bretkūnas, J. Rėza – ir *neprietelį* (-iū), ir *priešinyką* (-ininką) (ši dažniau „Widersacher“ reikšme), K. Sirvydas, J. Jaknavičius ir kt. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės autoriai taip pat šiuodu pastaruosius žodžius, bet *priešinyką* dažniau vietoj lenkų *przeciwnik* ir *adwersarz*.

¹ Ar čia yra *a*-kamenė forma, ar išleistas spausdinant minkštumo ženklas *i* (po *k*), nelengva pasakyti. M. Daukšos postilėje kartą pavartotas vedinys *priesakavimas* (g. pl. *priefakawimu* 208₃₆) „žiaurumas, okrucieństwo“ taip pat leistų suponuoti *a*-kamenę formą, bet tam prieštarauja visi kiti katekizmo ir postilės pavyzdžiai, turintys vien tik *ia*-kamenę fleksiją.

² Paraštėje kaip sinonimas prirašytas *prieβinikas*.

³ Čia yra daugiskaitos kilmininko forma (su problemišku *-ą* vietoj *-ū*).

⁴ Tokius duomenis suteikė registro sudarytojas, už tai šio straipsnio autorius jam yra dėkingas.

Nepastebėtas *priesakis* ir XVIII a. raštuose: juose paprastai vartojamas *ne-prietelis* (-ius). Tačiau jis užfiksuotas 1835 ir 1848 m. D. Sutkevičiaus žodynuose, į kuriuos pateko iš M. Daukšos raštų. 1835 m. žodyne („Słownik Litewsko-Żmudzko Polski ułożony przez Xiędza Dominika Sutkiewicza...“) prie antraštinio žodžio *Priesakis* pateiktas iliustracinis pavyzdys iš M. Daukšos postilės 82₃₉: Ir tare jiemus Priesakis žmogus tai padare. Be to, čia skyrium (atskirais lizdais) įdėti iš M. Daukšos postilės ir žodžiai *Priesakavimas* – Nieprzyiażń, *Priesakia* – Nieprzyiaciółka su atitinkamais iliustraciniais sakiniais (iš 208₃₅ ir 396₁₄).

Sporadiškai pasitaiko *priesakis* dar kai kuriuose kituose XIX a. vidurio bei antrosios pusės raštuose. Pavyzdžiui, jis randamas 1855 m. O. Praniausko išleistame „Išguldyme evangelijų šventų“ ir 1873 m. jo rankraštyje „Pamokslai ir Meditacijos“. Ar čia *priesakis* atsirado iš M. Daukšos postilės, ar iš D. Sutkevičiaus žodyno, ar iš kokių kitokių šaltinių, sunku pasakyti.

Priesakis užfiksuotas taip pat 1891 m. M. Miežinio žodyne: „*priesakis*. m. ienaidnieks, wróg, врагъ, супостатъ“. Čia šalimais įdėtas ir būdvardis *priesakingas* „naidigs, ienaidnieka-, wrogi, вражий“ (tur būt, paties žodyno autoriaus susidarytas, nes nei ankstesniuose, nei vėlesniuose raštuose toks vedinys nepastebėtas).

Iš M. Miežinio žodyno *priesakis* lengvai galėjo patekti ir į kitus XIX a. galo ar XX a. raštus. Ir iš tikrųjų šis žodis dar randamas 1904 m. „Vilniaus žiniose“ (Nr. 18, p. 3) paskelbtame Iv. Franko apsakymo „Kas kaltas“ vertime (vertė K. J. – J. Grybauskas?), P. Šinkūno ir A. Vireliūno 1925 m. išleistoje knygelėje „Vandens ir vėjo galybės“ (čia *priesakis* pavartotas „mizantropo“ reikšme).

Kaip matyti iš šios trumpos *priesakio* vartojimo apžvalgos, pirmąkartis šaltinis, iš kurio jis galėjo paplisti į atskirus XIX–XX a. raštus, veikiausiai buvo M. Daukšos katekizmas ir postilė, ypač pastaroji. Iš gyvosios liaudies kalbos (tarmių) *priesakis* ligi šiol dar niekieno neužrašytas didžiojo Lietuvių kalbos žodyno kartotekoje. Taigi arba *priesakis* jau ir XVI–XVII a. buvo archaizmas, išlikęs tiktai M. Daukšos tarmėje, arba jis buvo šio rašytojo susidarytas žodis, naujadaras.

Priesakį laikyti labai senu veldiniu trukdo ryškių jo atitikmenų nebuvimas kitose baltų kalbose (sieti jį su prūsų *prēisiks* „Feind“ neleidžia šio pastarojo vokalizmas). K. Būga *priesakį* siejo su senovės bulgarų сокъ „skundėjas, accusator“, сочити „skūsti, accusare, dénoncer“, kurie atliepia lietuvių *sakyti*, be to, su S. Daukanto *sākas* „ieškovas, kaltintojas, обвинитель, истец⁵, tačiau detalčiau nei jo darybos, nei kilmės neaiškino. Neaiškinama *priesakio* kilmė ir E. Frenkelio etimologiniame žodyne (čia jis tiktai paminimas prie veiksmazodžio *sakyti*)⁶.

⁵ K. Būga, RR II 302, 583–584.

⁶ E. Fraenkel, LEW II 757.

Mums rodosi, kad *priesakis* (resp. *priesakas*) gali būti sudarytas kaip galūnės vedinys su šaknies balsio kaita iš veiksmažodio *pri(e)sekti*, reiškusio „prieiti iš paskos, prisėlinti“: *priesakis* – tas, kuris „priseka iš paskos, prisėlina“. Iš šios reikšmės ilgainiui galėjo išriedėti ir bendresnė „priešo, blogai darančio ar linkinčio žmogaus, Feind“ reikšmė. Nors šitokie *nomina agentis* dariniai lietuvių kalboje nėra labai produktyvūs, tačiau tarmėse jų pasitaiko (plg. *priegulas* „kas kartu guli, meilužis“, *prielipas* „tas, kuris prie ko prilimpa, sugyventinis“ ir kt.).

Antra vertus, *priesakį* būtų galima kildinti ir iš *prieš* + *sakyti* „kalbėti“: *priešsakis* → *priesakis* – tas, kuris „sako prieš, prieštarauja, priešinasi“. Dėl tokiu atveju galimos asimiliacijos plg.: *priešsaulis* → *priesaulis*, *išsinešti* → *isinešti*, *išsiskirti* → *isiskirti* ir pan. Tačiau tiek semantiniu, tiek darybiniu atžvilgiu bene patikimesnis yra pirmesnis *priesakio* kilmės aiškinimas.

Įtarti *priesakį* buvus M. Daukšos naujadarą leistų jo vartosenos ribotumas (kaip minėta, kituose XVI – XVIII a. raštuose, netgi vidurietiškuose, jis nepastebėtas) ir jo darybos izoliuotumas (be *priesakavimo*, daugiau kokių vedinių senojo periodo rašto paminkluose nerandama). Tokį įtarimą remtų ir gana ryški M. Daukšos vertimuose leksikos gryninimo tendencija⁷. Norėdamas padaryti savo vertimų kalbą ne tik žodingą, bet ir gryną, M. Daukša vartojo ne tik daug įvairių liaudinių sinonimų, bet ir nemaža savo paties susikurtų naujadarų (kartais net ir šalia liaudinių atitikmenų). Taigi ir *priesakį* galėjo susidaryti dėl noro juo keisti *neprietelių*, kuris M. Daukšos katekizme visai nevartojamas, o postilėje tepavartotas tik 16 kartų.

Neremia *priesakio* naujadariškumo tik dvi aplinkybės. Visų pirma tai, kad jis vartojamas ir M. Daukšos katekizme, skirtame Lietuvos vaikams mokyti elementarių religinių dogmų. Tokiam reikalui M. Daukša veikiausiai būtų vengęs plačiau nesuprantamų leksikos inovacijų (tiesa, vieną kartą katekizme, kaip matyti iš šio straipsnio pradžioje pateiktų pavyzdžių, šalia *priesakio* paraštėje buvo prirašytas *priešinykas*, bet tai nebūtinai rodo vertėjo norą paaiškinti plačiau nesuprantamą žodį: M. Daukša daug sinonimiškų paralelizmų vartojo katekizme ir leksikos turtinimo, ir kitais sumetimais⁸). Antra aplinkybė – tai, kad M. Daukšos raštuose visai neaptinkamas žodis *priešas*; juose tėra tik būdvardžiai *priešus* „przeciwny“ (postilėje pavartotas 28 kartus) ir *priešinis* „t. p.“, veiksmažodis *priešauti* „sprzeciwiać się“ ir daiktavardžiai *priešinykas* „przeciwnik“, *priešavimas* „przeciwienieństwo“ bei *priešumas* „t. p.“ Jeigu šalia *priesakio* M. Daukšos būtų vartojamas dar ir daiktavardis *priešas* „nieprzyjaciół, Feind“ reikšme, tada *priesakio* naujadariškumo tikimybė būtų didesnė: vargu ar vertėjo tarmėje galėjo egzistuoti tuo pat metu du identiškas sąvokas reiškiantys žodžiai.

⁷ Plg. J. Lebedys, Mikalojus Daukša, Vilnius, 1963, 317.

⁸ J. Kruopas, Leksiniai paralelizmai Daukšos katekizmo (1595) kalboje, – LKK III 224.

Kadangi M. Daukšos nevarojamas daiktavardis *priešas*, tad galima manyti tiek *priešauti*, tiek *priešinyką* buvus išvestus iš būdvardžio *priešus* (nekalbant jau apie *priešumą*, kuris yra akivaizdus šio būdvardžio vedinys). Apskritai XVI–XVII a. raštuose daiktavardis *priešas* mūsų nepastebėtas; matyt, būdvardžio *priešas* (šią fleksiją jis turi 1600 m. kalvinų postilėje) substantyvacija vykusį vėlesniais laikais.

SMULKMENOS

XXVI

Manoma, kad senovėje lietuvių moterų vardai nuo vyriškųjų daugiausia tesiskyrė galūne (ne priesaga), pvz., *Daugirdė*, *Vilkė* šalia *Daugirdas*, *Vilkas*. Įdomu, kad panaši vartosena vietomis kaimuose turima ir dabar, pvz., Būrbos, Jurāšiaus, Plačionio dukterys vadinamos *Būrbė*, *Jurāšė*, *Plačionė* (Būrbų km., Kāpčiamiesčio apyl.). Kaimo žmonių pravardėse neretai būna išlikę gana senų, asmenvardžių tyrinėjimui reikšmingų faktų. Antai krikštavardinės kilmės pravardė *Āponas* (Jogvilai, Ukmergės raj.) papildoma su rytų apeigų krikščionybe bei rytiniais slavais susijusias (plg. sen. baltarusių *Опанас*, *Афон* ← *Афанасиї*) tokias dabartines pavardes, kaip *Ivõnas* (: *Иван*), *Kvėdaras* (: *Хведор* ← *Феодор* 'Teodoras'), *Valatkà* (: *Володько* ← *Володимир*), *Vosỹlius* (: *Василиї*) ir kt. Visa tai, savo ruožtu, rodo noeoficialiojo asmenų vardyno bei pravardžių rinkimo ir tyrinėjimo, neseniai pradėto Ž. Urbanavičiūtės ir V. Žičkutės¹, reikšmę.

Z. Zinkevičius

¹ Ž. Urbanavičiūtė, V. Žičkutė, Lietuvių pravardės, – Kalbotyra XXVI(1) 55–61.